

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII - XIV

RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE

BELGRADE 1982—1983.



Миходраг СТОЈАНОВИЋ

Балканоолошки институт САНУ,
Београд

ХАРАМБАША НОВАК ДЕБЕЛИЋ — НАРОДНА ПЕРСОНИФИКАЦИЈА ВИЗАНТИЈСКОГ СТРАТИОТЕ

Што бивало вазда се пјевало.
С. Милутиновић, *Пјеванија*, 114.

Синкретички песнички лик Новака хајдука у српскохрватском, румунском, македонском и бугарском усменом стваралаштву и данас је једна од најзагонетнијих поетских креација хајдучког циклуса песама. Доста је проучавано, али још увек не и довољно расветљено двојство овога лика. Први је на то указао српски историчар И. Руварац у једном од својих прилога — *Дебелић Новак и Старина Новак*.¹ „Историја мало што зна о Старици Новаку” — примећује Руварац. „И оно што зна, не зна тиче ли се све једнога Новака. Зна се данас историјски да су постојала два Новака хајдука, као год и два Мијата. Један је старији, други млађи. Први је *Дебелић Новак* или *Новак Дебелџак*, који је хајдуковао још за деспота Стевана Лазаревића и чија се слава друге половине XV и прве половине XVI века већ проносила гуслама кроз све крајеве Српства. Други је *Старина Новак*, хајдук друге половине XVI века, који, кад се родио, већ се најакмо певало о Дебелић Новаку. Поставши и сам хајдук, чувен и славан, народ је у песми помешао оба Новака, саставивши их у једну личност”.²

Поуздано се једино зна да је у последњој деценији XVI века Старина Новак, „berühmter Rauber Baba Novak”, са својих 6000 хајдука учествовао у акцијама устаничке војске војводе Михаила Храброг (Mihai Viteazul) против Турака и ердель-

¹ И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, Гласник Српског ученог друштва, XLIX, Београд 1881, 41—45.

² *Ibidem*, 41.

ског војводе Баторија.³ Тај Баба Новак у ствари је хајдук Старица Новак из српских јуначких песама, закључује Руварац.

Много је сложеније идентификовање лика Новака Дебелића. Полазећи од записа путописаца XVI века, Руварац открива трагове постојања Новака Дебелића „на крају XIV или у XV век”.

Према истраживањима Јована Н. Томића, до појаве Старице Новака у другој половини XVI века, Новак Дебелић у народној песми је витез и ратник средњег века. Наиме, у певању хајдучком и о хајдучима процес уопштавања најпотпуније је захватио песме о Новаку хајдуку. Стога су оне и те како погодне за проучавање процеса уношења историјских елемената о Старици Новаку у већ уопштене песме о Новаку Дебелићу. Историјски елементи у њима доцније су примесе својствене слојевитости нашег епског певања. Отуда данас познате песме о хајдуку Новаку, нарочито сачувани стихови о Новаку Дебелићу, за основу најчешће имају старе догађаје и мотиве. Њихово уопштавање и трансформација припадају старијем слоју нашег народног певања. Отуда и овакав Томићев закључак: „У народним пак песмама српским имамо Старицу Новака, који се по који пут назива и Новаком Дебелићем, двојако представљена према томе да ли је у песми главна или споредна личност, да ли је у вези с личностима пре шеснаестог века или из тога доба и касније, да ли му је терен рада планина и српски терен или је изван овога. И то диференцирање изведено је тако, да је једна иста личност у првом случају представљена као средњевековни јунак а у другом је изведена као тип харамбаше горских хајдука свих векова трајања њихове акције против турске власти... У њему имамо и средњевековног јунака и харамбашу горских хајдука шеснаестог, седамнаестог и осамнаестог века, само не обоје у један исти мах: он је средњевековни јунак кад је у друштву Марка Краљевића, кад је у друштву и других личности из ранијих векова што се у песми јављају заједно с Марком, и кад се опевају догађаји који се врше изван српског терена, и тада рукује хладним оружјем; међутим, кад је харамбаша горских хајдука, друго му је друштво, други му је терен рада, друкчији начин борбе, друкчије јунаштво, и друкчије оружје.

Откуд ово двојство у Старици Новаку и у начину његова рада...?

Могло би се мислити да је оно прво представљање Старице Новака као средњевековног јунака траг историјског Дебелића Новака, којег народно причање још у шеснаестом веку

³ A. Ivić, *Istoriја Srba u Ugarskoј od pada Smedereva do seobe pod Carnojevićem (1459—1690)*, Zagreb 1914, 210 sq.; N. Stoicescu, *Ostea lui Mihai Viteazul, Mihai Viteazul, culegere de studii*, Bucuresti 1975, 98—100; C. S. Timok, *Baba Novac in eposul român și srb, Radovi simpozijuma — Actele simpozionului (Vršac, 22—23. V 1970)*, Pančevo 1971, 353 sq.

доводи у везу с Марком Краљевићем, а да се представља као тип горских хајдука кад се тиче Баба-Новака с краја шеснаестог века..."⁴

Лику средњовековног витеза и разликама између Новака бугарских и Новака српских народних песама Ј. Трифоноф, бугарски књижевни историчар, посвећује компаративне *Белешке о развоју песама о Новаку код Бугара и код Срба*.⁵ У бугарском усменом песништву, по Трифонофу, Новак је владалац и јунак средњег века, у српском песништву он је хајдук. Тако строгом разграничењу, међутим, аутор ни сам до краја није остао доследан. Управо га је песнички материјал демантовао и довео до новог запажања да се у српским песмама Новак јавља с двама цртама, — једном у улози „старовремског јунака“, други пут делује као хајдук новог времена.⁶

Указујући даље на витешке црте у еписком лику Новака Дебелића, Старине Новака или Коца Новака, бугарски научник претпоставља да се у томе крије историјска личност *цесара Новака*. „Његово име помиње се у једном натпису (на грчком) у цркви Св. Богородице на острву Мали-град у Преспанском језеру. У том натпису стоји да је храм подигнут и зографисан „од благословеног цесара Новака“ (*παυλουχρηστάτου κητάρου Νουάχου*) Најновија истраживања пак показују да он није ктитор него је само заслужан за обнову овог раније подигнутог храма.⁸

Фреска, доиста, цесара Новака (1369. г.) приказује као седог старину, али не и дебелог, како га памти народна песма. Напослетку, примећује Ј. Трифоноф, помисао да се под еписким ликом Новаковим крије историјска личност цесара Новака, млађег савременика војводе Момчила (+ 1345), намеће питање зашто је усмена традиција од владајуће особе створила харамбашу, а то није учинила, ни у приближној мери, са Момчилом, који је уистину и био војвода хајдучки.⁹ Тако је, изгледа, бугарски аутор и сам оповргао своју тезу о цесару Новаку као песничком лику Новака Дебелића.

⁴ Ј. Н. Томић, *О српским народним еписким песмама*, Београд 1907, 56—58. Idem, Анд. Гавриловић, *Поновно народно певање. Прилог испитивању народних песама*, Српски књижевни гласник XIX, Београд 1907, 608—610.

⁵ Јо. Трифоноф, *Бележки вѣрху развитието на пѣсниѣ за Новака у бѣлгаритѣ и сѣрбитѣ*, *Списание на бѣлгарската академия на наукитѣ*, XXIX, София 1923, 103—128; cf. Ст. Станојевић, *Једна бугарска расправа о Старини Новаку*, *Прилози проучавању народне поезије* (даље ППНП), IV/1—2, 1937, 148—149.

⁶ Јо. Трифоноф, *op. cit.*, 111.

⁷ *Ibidem*, 107.

⁸ В. Ј. Ђурић, *Мали Град — Св. Атанасије у Костуру — Борје*, Зограф, часопис за средњовековну уметност, Београд, 6, 1975, 31—50.

⁹ Трифоноф, *op. cit.*, 118—119; Ст. П. Куриакίδου, *Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης, Θεσσαλονίκη* 1960, 37—43; А. Шмаус, *Погибија војводе Момчила*, *Народно стваралаштво — Folklor* 29/32, Београд 1969, 19—31; Idem, *Gestmelte Abhandlungen*, München 1979, 369—381.

Трифонов се, затим, као што у нас то најпре чини И. Руварац, па крајем прошлога века М. Вукићевић¹⁰ и неки други аутори, задржава на белешци Константина Филозофа, који у 55. глави животописа деспота Стефана Лазаревића помиње једног одметника из војске цара Лазара. (Запис се односи на период 1404. до 1411.) Тај „лавообразни муж“ био је неки „Караљук“, стоји забележено у рукопису деспотовог животописа. Преписивач је, међутим, не знајући ништа о Караљuku, на маргинали забележио „Новак“. То је свакако и повело многе научнике да Караљука узимају као један од могућих ликова за епско уобличавање Новака Дебелића. У ствари, одметничково име *Караљук* треба схватити као надимак у значењу *Мрки вук*,¹¹ сачуван вероватно у нашем презимену *Каралић*. Тиме се онда отклања свака помисао на то да је у рукопису Константина Филозофа реч о неком Новаку хајдуку, понајмање о песничком прототипу харамбаше Старије Новака, који је, према народној музици, „Романију гору обикнуо“.

Резимирајући готово сва ранија знања и размишљања о поетско-историјском лику Новакову, о модификацијама које су доцније у њему вршене, Д. Костић сматра да се у песмама о Старији Новаку сачувало доста елемената „јунака истога имена на што су се стопили сви у једног харамбашу хајдучкога“. Поред имена личности, тој је контекстуалној допринела свакако и сличност имена „Романија“, везаног за терене њихова рада: за област деловања севастократора Новака, у вези с његовим одласком у помоћ Андронику Старијем у Византију („Романију“); за име онога „лавообразног мужа“ Караљука што је почетком XV века, за владе деспота Стефана, хајдуковао по Старој планини, на вратима Румелије, ромејске земље („Романије“) и, напослетку, за харамбашу војника-хајдука Баба-Новака, који је учествовао у борбама Михаила Витеза у Румунији („Романији“).¹²

Ма колико с разлогом оспоравали да су ликови цесара Новака и одметника Караљука послужили као песнички обрасци за Новака хајдука, сасвим је извесно да Д. Костић с правом „гору Романију“ из народне песме повезује са називима неких

¹⁰ М. Вукићевић, *Горски хајдуци, историска расправа*, Земун 1893, 8—9.

¹¹ Од турског облика *kara* — црн, мрк, и грчког *lykos* — вук, што се може наслутити из Константиновог књижевног израза „лавообразни“, *лаволки* уместо — *вуколки*.

¹² Д. Костић, *Неколико бележака о народној традицији*, ППНП II, 1935, 161; *Idem*, *Латински (леђански) краљ Михаило*, ППНП IV, 1937, 25; cf. К. Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Београд 1966, 110. — Стоји забележено да је Константин Велики читаву македонску земљу назвао „по Риму Романија“, а то је она област коју Турци зову Румелија; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, Зборник радова Византолошког института, XII, Београд 1970, 61—68.

области ромејског, Византијског царства. Овде посебно мислимо на Стримон и Тракију,¹³ и на неке топониме у песмама о Новаку и Новаковилима, као одјеке давнашње традиције везане за те крајеве у време када су Словени овде војевали у оквиру тематског уређења Византијског царства против арабљанске и бугарске најезде (VII—X век). На то упућује и путописна белешка Антуна Вранчића, према којој је Новак Дебелић у народном предању запамћен још и као *regulus Graeciae*.¹⁴ Он је то могао бити само у области Клисуре, коју неки називају клисуром Новака Дебелића.¹⁵ Али, то име није понео неки обичан теснац, дрвен, већ област коју је он, по предању, основао и штитио.¹⁶ У томе се традиција слаже са историјом, са податком у писца-владара Константина VII Порфирогенита (*De thematibus* с. 3, 1—5), по коме се Стримон веома рано убраја у ранг клисуре.¹⁷ Иако се, наиме, о клисури као појави тематског уређења може говорити тек од IX века, клисура Стримон је настала још крајем VII века, око 689. године, када је Јустинијан Ринопмет у стримонским кланцима населио Словене да би спречио упаде Бугара са севера.¹⁸

Насељавање Словена у балканским областима последњих деценија VI и почетком VII века било је од пресудног утицаја на друштвени преображај Византијског царства. У то време, најпре за цара Ираклија (610—641), почиње да се израђује тематско уређење византијске државе, како изричито вели Порфирогенит у свом делу *De thematibus*. Посебно се истиче „да је за израђивање новог војног и управног система од битног значаја било насељавање војника-стратиота по новоствореним те-

¹³ У оквиру Византијског царства, тема Тракија се неко време простирала на простору до Париграда. Отуда се у изворима помиње као *Тракија* или *Романија* (cf. A. Pertusi, *Le memorie di Martino Segono*, Roma 1981, 87).

¹⁴ *Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio*, XXXIV—XXXV (објављено у књизи, A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia I—II* (1774) München — Sarajevo 1974); cf. И. Руvaraц, op. cit., 42; P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluostrvu XVI. vieka*, Putovanje A. Vrančića, g. 1553 и *Carigrad*, Rad JAZU LXXI, Zagreb 1884, 35.

¹⁵ A. Verantius, op. cit., XXXIV. — *Clyssurae Pagum Clyssuram atq; Novak debeglie vocant...*; V. Jagić, *Grada za slovinski narodnu poeziju*, Rad JAZU, XXXVII, Zagreb 1876, 115.

¹⁶ *Ibidem*, XXXV.

¹⁷ Б. Ферјанчић, *Византиски извори за историју народа Југославије*, II (даље: *Византиски извори*), Београд 1969, 74; Cf., J. Ферлута, *Наше војно-административне јединице тематског уређења од VII до X века*, *Зборник радова Византолошког института*, књ. 2, 1953, 77. „Клисуре су територијално мање области, али је њихов карактер изразито војнички... Клисуре се редовно јављају у пограничним брдонитим крајевима. Сам назив, *κλεισούρα*, развио се од чисто географског појма; од *κλεισούρα*, од клисуре, теснаца, проходног седла, и са временом почео је све више да добија значење природно и вештачки утврђеног брдског пролаза којим се затварао пут непријатељу, тако да је на крају, географски термин добио значење пограничне области...”

¹⁸ *Византиски извори*, II, 75, № 278.

мама". Уместо најамничке војске, сада долазе војници-сељаци. Били су то углавном Словени. Тако „досељавањем Словена, нова византијска војно-управна организација добија стварну животно снагу... пре свега у постанку јаке класе независних сељака и стварању нове војске стратиота (подвукао М. С.) који економски и социјално припадају тој истој сељачкој класи".¹⁹

Ти нови византијски ратници били су, сасвим извесно, организовани по узору на војно уређење позног римског царства. Штавише, нови стратиота, барем у тек основаним балканским темама Тракији и Стримуону, понео је свакако и римски назив — *bellator novus*.²⁰ Тај нови византијски ратник словенског порекла истакао се у борбама Византинаца са Бутарима и Арабљанима, па је тако могао стећи и ласкаву титулу *debellator* — победник, односно (*de*)*bellicus* — победоносни, ратнички. У народној машти и предању се одржало сећање на тај лик новог победника, у балканском латинитету средњег века свакако познатијег под именом *novus debellator* (*novus debellicus*), који је доцније упесмљен као хомофона народна персонификација *Новак Дебел* (*Дебелак*) и *Новак Дебелић*.²¹ На то нас упућују народно предање и одједи оновремене традиције која је сачувала само „комаде песама" или прозно казивање о том и таквом крајишнику. Овде посебно мислимо на песнички материјал који повезује лик Новака Дебелића и Арапе.²²

У Вуковој збирци српских народних песама Новак се два пута јавља као Дебелић: у песми *Женидба Ђурђа Смедеревца* (Вук II, No 79, стр. 471), у стиху „Кума куми Дебелић Новака", и у песми *Груица и Арапин*. Мотив сукоба хајдука-ратника са Арапином припада старијем слоју народног певања. Позив хајдука као народних јунака овде се дивно очитује у стиховима када се Новак Дебелић обраћа Радивоју:

¹⁹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Саб. дела, књ. VI, 147.

²⁰ Управо у тој и таквој организацији византијских нових стратиота треба тражити узор и назив главне турске пешадије основане у XIV веку и познате под именом *нове трупе*, *јаничари* (*yeniceri* од *yeni* нов и *ceri*, војска). Утолико пре што се зна да је турски назив *мартоло* од прчког (византијског) *φρματολόος*, у чијем изворном облику стоји латинско *armaturus*, (*arma + tollo*).

²¹ У нивуци је већ изражена сумња у то да је Новаков надимак *Дебелак* односно презиме *Дебелић*, израз његовог доиста пуњачког изгледа. Тако руски слависта Кравцов сматра да надимак *Дебелак* (*Дебелић*) значи *Ваволић*, тј. смео и храбар као ђаво. Cf. *Сербский эпос*, Редакција, истраживање и коментари Н. Кравцова, Москва 1933, 49, No 1.

²² R. Vožović, *Arap i ustenoj narodnoj pesmi na srpskohrvatskom jeziku rodniču*, Beograd 1977, 87. где, поред осталог, стоји записано: „Песме о хајдуцима су најбољи доказ како се продужава епски живот функције Арапина у нашој јуначкој народној песми. Међутим, оне ће уједно чинити и последњи круг песама у којима се Арапин чешће појављује као јунак у укупуном интегритету свога карактера".

Све зулуме земљи укидосмо,
 (Не могосмо црног Арапина,
 Који иде на друм пред сватове
 Те отимље кићене ђевојке,
 Па их љуби за неђељу дана,
 Па их онда за благо продаје).

(Вук III, 4, —12)

По лепоти ништа не заостаје ни верзија Хајдуци као сватови, забележена у збирци Б. Стојадиновића.²³ У њој је посебно занимљив онај део који такође говори о Арапима:

У Арапа чудан адет био:
 Вазда су им коњи раседлани,
 И вазда им коњи разуздани.

У овим песмама, доиста, преовлађују хајдучки елементи новијег времена, али својство старовременског јунака не ретко провејава и у лику Грујице Новаковића, који једино сабљом може да убије Арапина:

Ал' повикну Дебелић Новаче:
 „Удри, Грујо, усала ти рука!”
 Сину сабља испод пријевјеса,
 И Арапу полећела глава...

(Вук III, 4, 53—56)

И Новак је, у песми *Женидба од Јанока бана*, захваљујући Грујичиној сабљи, приказан као јунак над јунацима. Он, штавише, надмашује и највећег народног љубимца Марка Краљевића, који у тамници и сâм вели:

Нема кише без црна облака
 Нит' јунака без Стара Новака,
 Кад погуби црна Арапина...
 Не бије га копљем убојитим,
 Нит' га бије топузином тешком;
 Но повади сабљу Грујичину,
 Њом удари троглав Арапина.²⁴

То само показује да је било и старијих песама, сада изгубљених, у којима се певало о јуначким делима и оружју старог Новака. А ово је једна од песама у којима се прожимају елементи старог и новог у животу и лику овога харамбаше. Јер, он у сватове позива 6000 хајдука, а то се поклапа са бројем његових ратника у војсци Михаила Храброг у Молдавији.

²³ Б. Стојадиновић, *Српске народне песме*, Књ. I, *Епске песме*, Београд 1860, 160.

²⁴ *Старина Новак у народним песмама*, Нови Сад 1883, N° 6.

У старије, епски обично мање развијене песме о Новаку, спада и бугаршtica *Како је Новаку утекла вила његова љубовца*.²⁵ Као јунак старога времена, он се жени вилом, која му роди сина Грујицу. Из наслова песме види се још и то да име Новак остаје усамљено — ни Дебелић ни Старина — као у још десетак ситуација које народни песник уобличава. Значи ли то да је и по томе ово доста старо певање одјек једног легендарног јунака Новака што има вилу за љубу, која се „с крилим завила у висину ведрa неба”.

И за њоме Новаче на својему добру коњу.
Пође љуби дозиват' из својега танка грла:
„Поврати се, поврати, б'јела вило, љуби моја!
Кому љуби остављаш твоје л'јепе перивоје?
А кому ли остављаш Грујицу, сина твојега?”

(Богитшић, 39, 35—39)

Новак се овде појављује „на својему добру коњу”, а то према стихованом контексту значи на „крилатом” коњу. По једној другој српској песми, Марко Краљевић позајмљује крилатога коња од старога Новака.²⁶

У својству јунака старијег од полуфеудалне епохе Новак обећава земљу млађим јунацима који учине већи подвиг од њега. Тако Румелију и Влашку обећава ономе ко успе да отме лепу Магду од „долна земја Арбанашка”:

— Кој је кад'р, кој је вреден,
да м' донеси бела Магда,
ке м' аризам Румелија,
Румелија и Влахија!

— вели Новак на гозби краљева и банова.²⁷ Ове стихове, као и песму *Гола Дервишина*, *Марко и Новак*, Шапкарев је забележио у околини Костура. У њој се Новак јавља као заштитник сватова, као кум („дунко”) или сват, спасавајући невесту од „гола Дервишина”, који пресреће сватове на друму, јер „тамо ќе мине китена невеста; ќе је зема китена невеста”. Њега сачекује „коца Новак, стари нунко; тој глава дава, невеста не дава!” Међу њима дође до распре ко ће да напусти „п'тишчата, друмишчата, да поминит китена невеста”. Новак се у двобоју, као средњовековни јунак, служи тешким буздованом. Он нај-

²⁵ В. Богитшић. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Књ. Београд 1878, № 39.

²⁶ М. Халанский, *Южно-славянския сказания о Кралевицѣ Маркѣ въ связи съ произведениями русскаго былевого эпоса*, *Русский филолог. вест.* I, 1893, 76.

²⁷ К. А. Шапкарев, *Писни. Избрани дела II*, Скопје 1976, № 309. Јанкула војвода ја граби бела Магда арбанашка за стари Новака.

пре подстиче „гола Дервишиња” да потегне буздован који „пречека на зенгиа”. Новак онда узвраћа:

— Ој ти, гола, гола Дервишиња,
ја гледај је тешка буздогана,
да је видиш дека ки фатиш!
Как' је фрли коца Новак,
коца Новак, тешка буздогана,
как' је удри гола Дервишиња,
три-девет с'жни је закопа.²⁸

Новаково име у хајдучким песмама, и не само у њима, повезано је најчешће са мотивом женидбе. Како је женидба стари песнички мотив, отуда и предмет у таквим песмама, приметио је Ст. Новаковић, „тече од некуд из старијих традиција и из давнашњих обичаја живота народнога”.²⁹ Занимљиво је, међутим, да је у овим нашим песмама, у румунском и бугарском усменом песништву исто тако, лик Грујице Новаковића развијенији у односу на Новака и друге чланове његове дружине. Некада су то поетски састави у којима се лако открива слојевитост старог и новог у народном певању о хајдуцима. Посебно је загонетно откуда у сећању нашег певача топоними и области које су некада припадале византијској теми Тракији (Романији) и клисури (теми) Стримону; нпр. песма *Невјера љубе Груичине* (Вук III, 7) почиње стиховима „Шатор пење Новаковић Грујо у планини више Дренопоља”, дакле, у Тракији. Новак проси невесту за сина Грујицу „у Пладину граду бијеломе, у онога краља Пладинскога”, (Вук III, 6, 38—39), а то је, управо, народно памћење старијег облика имена града Пловдива.

Пошто је Старица Новак сватове саставио од самих хајдука, све их је распоредио „па отиде у Клисуру тврду, у Клисуру тврда Качаника”. У то време девојку је запросио и „љута гуја Грчићу Манојло од Софије града бијелог”, и зашао у исту клисуру, водећи сватове и девојку. Како се, међутим, качанички кланац простире западно и доста далеко од правца кретања Манојлових сватова, то се ова клисура не може узети као место стварног догађаја, односно као поприште међусобног сукоба и обрачуна Манојлових и Груичиних сватова. Та „тврда клисура”, по некој старијој верзији ове песме, могла је да буде само јужно од Старе планине, у области стримонског кланца. На те крајеве, савремено речено, на ту лимитрофну област, односи се народно памћење у овој песми. А најранији облик и време њеног настанка може се датирати у другу половину XII века, када је Манојло Комнен, „Грчић Манојло” у самој песми, водио дупотрајне и љуте борбе са Србима.

Према народном стиху овде видимо како Манојло долази „од Софије града бјелог”. То би могло да буде народно сећа-

²⁸ *Ibidem*, p. 224.

²⁹ Ст. Новаковић, *Облачић Раде*, Гласник Српског ученог друштва, 1881, 140.

ње на оно време, до пада Будима (1541), када су све балканске земље улазиле у Румелијски ејалат, са седиштем у Софији.³⁰ Иначе, у одређивању прада, Манојловог исходишта, далеко је прецизнија Петрановићева верзија *Женидбе Грује Новаковића*, у збирци његових мало поузданих записа.³¹ У тој варијанти „Грчић Манојло” је из „Ајаз-Софије”, дакле из Константинопоља, а не из бугарскога „града бијелог”. Везујући се тако за царски прад, стиховано народно предање чува сећање на цара Манојла Комнена, како га је у овим песмама идентификовао Иларион Руварац.

Вукова песма о Прујичиној женидби одликује се приказом витешке борбе засноване „на мејдану” између Новакове дружине и Манојла; док овај „носи сабљу староковку”, Новак „се баца перним буздованом”:

Те удари Грчића Манојла,
Удари га међу очи чарне,
Паде Грче у зелену траву...

Особеност ове песме је и по томе што се у њој, и само у њој, као хајдуци појављују Бороје и Средоје. Новак, међу сабраним сватовима „Кума куми Бороја хајдука, старосвати Средоја хајдука...” У тој спреси је изузетно наглашена функција у којој се они налазе. Кум и старојко иду заједно као бог и срећа у народном животу и песми („Ако тебе бог и срећа дане” — Богишић, 108, 21). Отуда су и по свом семантичком одјеку имена Бороје и Средоје, изгледа, народна персонификација бога и среће. То се нарочито одражава на имену Бороје, уместо новијег облика *Богоје*. Утолико пре што се и данас не ретко чује старији облик заклетве бора *ти!* уместо бога *ти!* Далеко архаичнији облик овакве заклетве забележио је народни стих: „Ну борја ти, стара мајко...” (Богишић, 108, 17), који нас је и подстакао на оваква размишљања. У прилог томе иде, свакако, и Боројева дужност кума. Та повезаност никако није случајна, јер се често и данас чује молба која прераста у преклињање: „Кумим те богом!” Или, како је то Вук Караџић записао у Црној Гори: „Кумим ве за Бога сваком ствари!” (*Пословице*, 2753).

Откуда то да народни певач прибегне персонификовању ликова бога и среће? Познато је, наиме, да је снажни утицај цркве у средњем веку, преко свог црквеног појања, условио потискивање народног стиха. „Црква уклањаше пјевање народних пјесама” — вели Јагић, „час нарочитим забранама, час препоручивањем пјевања хришћанских, богу угодних пјесама

³⁰ *Историја Југославије*, Београд 1972, 135.

³¹ Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Јуначке пјесме старијех времена*, књ. III, Београд 1870, 55. О непоузданости његових записа види: Н. Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач народних песама*, Зборник историјске књижевности САНУ, књ. 8, Београд 1974, 79—259.

или речи".³² Исту судбину преживела је и прва верзија, односно предање на основу кога је спеван данашњи текст песме *Женидба Грујице Новаковића*. Народни стваралац је, дакле, у укривеној формули персонификовања српским јунацима у помоћ „довоо” бога и срећу, чије спомињање у песмама овакве садржине, према ондашњем схватању цркве, није било допуштено.

Народна машта је извесне појаве из Новаковог живота уобличила на основу „живе традиције” и легенде. Отуда стихови о Новаку Дебелићу у песми о Новаку хајдуку представљају трагове старог народног певања и сећања на легендарног јунака, словенског ратника, крајишника у византијској новој војсци стратиота. Легенда је овде одјек историје, њене чудесне епизоде из времена византијско-словенске симбиозе. Историја се у Новаковом лику пројектује кроз легенду, а „легенда од хероја ствара тип”.³³

У повезивању сведочанстава о старини нашег усменог песништва — Теофилакта Симокате (592. г.), Константина VII Порфирогенита (X век), *Летописа попа Дукљанина* (XII век), Доментијановог *Житија св. Саве* (1264. г.), и нарочито белешке Никифора Грегоре (1325—1326) о славним делима словенских јунака — *κλέα ἀνδρῶν*, Јагић види да наше еписко певање допире „уназад епохе турских инвазија, у 13. 12. итд. вијек”.³⁴ Указујући тако на континуитет усменог песништва у јужних Словена, „да народна епика не почиње изнебуха”, Јагић застаје пред одговором на питање шта је био предмет оних давних песама, о чијим су то јуначким делима оне певале. Он се доиста домишља „да су оно биле пјесме о разним јуначтвима, можда такођер о онаким кнезовима, о којима много помиње дукљански летопис”.³⁵ И ма колико у томе био на добром путу, изгледа пренаглашено његово мишљење да је старим, прекосовским, песмама недостајало унутрашњег јединства, „једнога епискога круга и еписке овете, којом се садржина од више пјесама веже једна за другу”.³⁶ Тадашње песме, наравно, још нису имале Марка Краљевића, али су зато могле имати „старога Новака”, у личности Новака Дебелића, *новог победника*. Око њега као „незваног јунака” везала је народна машта Словена, пре свих — Срба, део своје усмене хронике, у току неколико столећа од свог доласка у ове балканске просторе.

У сљојевитости певања о Новаку хајдуку налазимо трагове јуначке, еписке песме нашег раног средњег века, пре Немањина и поготово пре косовске епопеје. То је оно време када су географске међе стајале испред етнографских, наиме, када гео-

³² Јагић, *op. cit.*, 41.

³³ Cf. A. Harnack, *Legenden als Geschichtsquellen Reden und Aufsätze* Bd. I, Gissen 1904, 16, 17; наведено по Кравичу, *Сербский эпос*, 116, № 4.

³⁴ Јагић, *op. cit.*, 112.

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Ibidem.*

графски термини још нису били идентификовани са етнографским. Живот у крилу Византије и стално кретање словенског елемента из појединих крајева у друге нису могли довести до формирања националне свести. У том дугом периоду свога развика, од сеобе до XII века, Срби су своје ратничке врлине најпре доказивали у оквиру племена.³⁷ Већ се у том периоду њиховог живота и борбе по окламинијама стварала традиција која се постепено везивала за Новаково име. Одједни те традиције познати су нам, по Вуку, као „комади од пјесама”, какве су оне овде анализоване — о сукобу с Арапима (*Груица и Арапи* — Вук III, 4), па она са мотивом женидбе, *Женидба Груице Новаковића*, Вук III, 6.), о митским бићима — дружењу са вилом (*Како је Новаку утекла вила његова љубовца, Ботипић*, 39) или о сукобу са аждајом (*Јунаштво Старине Новака*, Вук VII, 35). У овој (последњој) песми однос дели Радивоја, јунака новијег времена, коме и само име вели да је *рад војевати*, према јунаштву старог Новака, антитетски је наглашен у стиховима:

„Бе гођ који мејдан задобисмо, / Свак бесједи: задоби Новаче, / Не задоби дели-Радивоје (стих. 7—9).

У народним стиховима хајдучког крута песама непорецива је контаминација лика старог Новака са доцнијим јунаком народне традиције истога имена а друге локалности. Под његовим су утицајем многе наше песме раног средњег века добиле нови садржај. Као историјска личност, Старина Новак је утицао на народног песника и дао му повода и грађе за ширење и трансформисање старих песама о легендарном и мотивском јунаку Новаку Дебелићу. Отуда епско певање о Новаку хајдуку показује снажан процес уопштавања и трансформације, „постављајући песму на основ од мотива у место ранијег историског догађаја и члнећи тим њене историске елементе мање отпорним према утицају фактора који у њој врше измене.”³⁸ Такве стихове певачи су градили од елемената сачуваних у песми, у народном причању или локалном предању. Песма је тако стварала један тип јунака-хајдука, стављајући га и у раније и у доцније векове, како у доба употребе хладног оружја тако и у време „лушке граналије”, на веома пространом терену деловања. Стога је синкретички песнички лик Новака хајдука и најподеснији за успостављање и праћење континуитета у епском песничштву јужних Словена. Потребно је само у разматрање узети далеко шири круг песама, посебно оних са старијом мотивиком. Јер, сачуване песме нису могле наједном постати тако поетски савршене. На то нас упозорава и законитост по којој народно предање — стиховано или у прози — познаје само лагану и поступну еволуцију.

³⁷ Н. Радојчић, *Ратничке врлине Срба у Средњем веку*, Летопис Матице српске 353, 5—6, мај-јуни 1940, 330.

³⁸ J. H. Томић, *op. cit.*, 55.